

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Центр післядипломної освіти, заочного та дистанційного навчання

Кафедра теоретичної психології

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ У
ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Марії ДАНИЛЮК

4 курсу заочної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник

доктор педагогічних наук, доцент

Галина ЛЯЛЮК

Рецензент

доктор психологічних наук, доцент

Євген КАРПЕНКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«04» квітня 2022 р., протокол № 9

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	6
1.1. Основні теоретичні підходи до сутності феномену емоційної зрілості	6
1.2. Основні компоненти структури емоційної зрілості	8
1.3. Особливості розвитку емоційної сфери підлітків	12
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	17
2.1. Методи емпіричного дослідження	17
2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей становлення емоційної зрілості у підлітків	22
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	43
ДОДАТКИ	50

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вивчення питання емоційної зрілості та її структурних елементів зумовлено як теоретичними так і практичними аспектами сучасної психології, позаяк феномен емоційної зрілості залишається недостатньо вивченим у психології.

Рівень емоційної зрілості особистості пов'язаний перш за все з перспективою розвитку українського суспільства і має не лише індивідуальне значення. Зрозумілим є те, що незрілість емоційної сфери особистості призводить до низького рівня адаптації людини у соціумі та її комунікативної компетентності, а відтак, нездатності налагоджувати конструктивні міжособистісні стосунки. В сучасних соціально-політичних умовах нашого суспільства поняття «емоційної зрілості» набуло значущого значення і стало одним із базових засобів змін у суспільстві.

Результати наукових розвідок, які спрямовані на вивчення закономірностей формування емоційної сфери та «особистісної зрілості» здійснено Л.С.Виготським, Б.С.Братусем, Д.Б.Ельконіним, О.В.Запорожцем, О.І.Кульчицькою, О.М.Леонтьєвим та іншими. Однак дослідження емоційної зрілості особистості залишаються маловивченими напрямками психології. Зокрема, на сьогодні ще недостатньо досліджено психологічну сутність емоційної зрілості та основні характеристики цього феномену.

У педагогічній та віковій психології суттєве значення в цьому плані займає проблема діагностики емоційної зрілості саме у підлітковому періоді. Саме цей період більшість науковців вважають оптимальним щодо становлення.

Недостатнє вивчення прикладних та теоретичних аспектів проблеми розвитку емоційної зрілості у підлітків зумовили вибір теми бакалаврського дослідження.

Об'єкт дослідження – емоційна сфера особистості підлітка.

Предмет дослідження – особливості та прояви емоційної зрілості у підлітковому віці.

Мета роботи - дослідити закономірності становлення емоційної зрілості в підлітків.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні джерела щодо сутності та змісту емоційної зрілості.
2. З'ясувати базові структурні елементи емоційної зрілості особистості.
3. Емпірично дослідити особливості становлення емоційної зрілості у підлітковому віці.

Теоретико-методологічними основами нашого дослідження стали: теоретичні підходи до поняття «емоційна зрілість» (Д. Ісаєв, Н.Максимова, А.Маслоу, О.Яковлева, А. Сухарєв, А.Ребер, Б. Рувен, П.Фресс, О.Яковлева та ін.), основні положення щодо структури емоційної сфери особистості Л.Аболін, В.Бойко, В. Небиліцин, А. Ольшаннікова, І. Переверзєва, О. Саннікова, І.А.Переверзєва, загально-психологічні основи розвитку особистості у психології (Г.Айзенк, О.Леонтєв, К. Платонов, С.Рубінштейн, Ю. Швалб).

Методи дослідження. У роботі ми використовували методи організації та підготовки дослідження: аналіз, узагальнення теоретичних підходів та емпіричних результатів; методики збору емпіричних даних, представлені групою тестових методик: “Особистісний опитувальник” Г.Айзенка, „Діагностика емоційної зрілості” О.Чебикіна, “Фрайбургський особистісний опитувальник” (FPI) форма «В» в адаптації А.Крилова та співавторів, „Розміщення себе на шкалі” Т.Дембо; методи статистичної обробки даних: кореляційний та факторний аналіз, порівняння незалежних вибірок.

Дослідження проводилось на базі СШ № 1 м. Львова. Вибірка складалася із 82 підлітків.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можуть використовуватись при читанні курсів вікової та педагогічної психології та можуть бути використані при підготовці навчально-методичного забезпечення для здобувачів вищої освіти психологічних спеціальностей, а також

практичними психологами та педагогами в процесі організації навчально-виховного процесу.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

Розділ 1. Становлення емоційної зрілості у підлітковому віці як психолого-педагогічна проблема

1.1. Основні теоретичні підходи до сутності феномену емоційної зрілості

При розгляді емоційних феноменів фахівці вказують на труднощі, які пов'язані з віднесенням їх до певної групи психічних утворень, з понятійними розбіжностями, якими користуються автори при їх аналізі, з визначенням підходів до класифікації їх ознак. Зокрема вчені визначають емоційні реакції, емоційні процеси, емоційні властивості особистості, емоційні стани, емоційно - особистісні якості, емоційні відношення.

Емоції є досить інформаційно насиченими, завдяки чому людина може ефективно організувати власну діяльність. Тому досліджуючи розвиток емоційної сфери особистості варто акцентувати на емоційній зрілості особистості. Це виражається через її емоційний інтелект. Виходячи з різних уявлень, представлених в науковій літературі, ми схилиємося до розуміння емоційного інтелекту «... як сукупності не когнітивних здатностей, навичок і компетенцій, що уможливають справляння з труднощами, детермінованими зовнішнім середовищем» (Б. Рувен, [27, с. 633]), а також «... як можливість свідомого управління власними емоціями та емоціями іншими» (Д. Гоулман, [27, с.364]).

Головною ознакою емоційної сфери є відображення. Воно існує в формі суб'єктивного ставлення до відображуваного. Емоційне сприйняття детермінується настроєм, характером людини, її звичками. Сукупно вони визначають ставлення суб'єкта до довкілля, його інтереси і схильності (А. Маклаков [43]). За хорошого, бадьорого настрою людина частіше бачить позитивне. Пригнічений емоційний стан породжує негативні емоції, більше звертає увагу на негатив, часто перебільшуючи його значення.

Таким чином, емоційні стани завжди прямо чи опосередковано є відображенням довкілля. Вони ніби індикатори, що вказують на ступінь значущості довкілля для організму людини чи її ставлень [24].

Аналіз наукової літератури свідчить, що в деяких роботах (А. Сухарєв [69]; О.Штепа [74]) вживається поняття «емоційна зрілість», але не описується смислова сутність цього поняття, що істотно ускладнює процес його пізнання. У психологічній науці є значна кількість теоретичних, емпіричних розвідок, які намагаються охопити різні аспекти цієї наукової проблеми. Багато авторів поділяють думку, що зміст поняття «емоційна зрілість» є ширшим і багатозначним, а ніж це є описано.

Зокрема, при аналізі емоційного інтелекту дослідники визначають ряд ознак, які є характерними для емоційної зрілості.

Намагання ж конкретизувати феномен «емоційна зрілість» здійснюється лише в деяких працях (А. Лук [46], А.Маурер [51]; А.Ребер [64] та ін.).

Отже, виділяють кілька підходів щодо тлумачення поняття емоційної зрілості. Представники одного (А.Ребер [64], П.Фресс [71] та ін.) тлумачать «емоційну зрілість як одну з ознак, що властива дорослій, біологічно зрілій особистості та визначають її як відповідність емоційної реактивності особистості нормам дорослої людини в даному суспільстві». Таке бачення, на нашу думку, емоційної зрілості є не достатньо повним. З іншої сторони слід визнати, що зазначені емоційні прояви можуть бути ознаками емоційної зрілості особистості [64].

Згідно бачення інших авторів (А.Лук [46]; А.Маслоу [50]; О.Яковлева [77] та ін.) «емоційна зрілість допускає емоційні реакції індивіда, які відповідають потребам, інтересам і цінностям суб'єкта, а не лише очікуванням суспільства. Дані представники цього напрямку говорять про те, що емоційна зрілість властива особистості внутрішньо несуперечливій, здатній виражати й розпізнавати власні емоції» [24, с. 26].

Представники наступного напрямку (Д.Ісаєв [31], Н.Максимова й співавт. [47], А.Маурер [51] та ін.) розуміють «емоційну зрілість особистості як характерні ознаки різних емоційних проявів, які властиві окремому віковому етапу людини, що допомагають успішно реалізувати діяльність. Дані вчені стверджують, що такі особливості як неможливість управляти емоціями,

нездатність знайти їм адекватне тлумачення поряд з імпульсивністю, розгальмуванням, підвищеною емоційною збудливістю та високою сугестивністю можуть бути ознаками емоційної незрілості» [37].

Безсумнівно, тлумачення емоційної зрілості не може бути поза контекстом зрілості особистості загалом. Однак дане поняття має більш ширше значення та передбачає окрім емоційних іще й інші характеристики людини, що мають опосередковане відношення до самої емоційної зрілості.

Узагальнення досліджень (Б.Братусь [16], А.Горбатков [24], М.Дьяченко [25], Т.Мироненко [54], та ін.) дає можливість припустити, що «формування емоційної зрілості, так як і будь-яких інших видів психологічної зрілості, базується на фізіологічних теоріях. Орієнтуючись на подібні пошуки в дослідженні ми виходили з того, що «емоційна сфера людини має в своєму розвитку і психофізіологічну природу, і соціальну природу. Основа ж цього базується на психофізіологічних особливостях, що відображають відповідність онтогенетичного розвитку, який відповідає віку та динаміці, а соціальна ж основа віддзеркалює досвід емоційного ставлення до оточуючого світу особистості, яка розвивається» [31].

1.2. Основні компоненти структури емоційної зрілості

Аналізуючи головні елементи емоційної зрілості, варто зазначити, що розуміємо її як інтегративну особливість, що дає достатньо цілісне бачення рівня сформованості емоційної сфери особистості. До того ж ми розуміємо, що всі ознаки емоційної зрілості опосередковано або прямо взаємопов'язані.

Аналіз найбільш вагомих якостей структури емоційної сфери дає можливість виявити їх цілий ряд. Зокрема, найбільш відомими в цьому плані є дослідження саме *емоційності* (А.Е.Ольшаннікова [57], О.П.Саннікова [67] та ін.), *емоційної збудливості* (В.Д.Небиліцин [55]; І.А.Переверзева [62] та ін.), *сензитивності* (В.В.Бойко [14]; Є.П.Ільїн [30] та ін.), *емоційної стійкості* (Л.М.Аболін [1]; М.І.Д'яченко, В.А.Пономаренко, [25] та ін.).

«Емоційність, як інтеграційна характеристика особистості аналізується дослідниками в двох ракурсах. У першому – її розуміють як властивість темпераменту (поєднання якостей, які описують динаміку виникнення, проходження й призупинення різноманітних емоційних станів та процесів» [64]. У другому – вчені [27, 35 та ін.] визначають її дещо по-іншому – як інтегральний структурний елемент особистості.

Подібними до емоційності є поняття «сенситивність», «емоційна збудливість», «емоційна стійкість». Під «емоційною збудливістю слід розуміти афективну чутливість людини до емоціогенних впливів» [67]. А «емоційна сензитивність (чутливість) аналізується як швидкість, легкість та гнучкість емоційного реагування» [45].

Аналізуючи «емоційну стійкість як інтегральну якість психіки», вчені розуміють її як «готовність долати стан надлишкового емоційного порушення при виконанні достатньо складної діяльності» [61].

Узагальнюючи дослідження, а також зважаючи на зміст та специфіку поняття «емоційна зрілість», ми спробували зосередитися на пошуку тих властивостей, які б дозволяли оцінити емоційну зрілість і на рівні динамічних, природних і наслідуваних ознак, так і на соціально набутих в процесі життєдіяльності людини.

Згідно ідей О.Чебикіна [73], «до таких властивостей можуть належати особливості емоційної саморегуляції, емоційної експресивності та емпатії». Саме вони на нашу думку можуть виступати тими інтегративними властивостями, які дозволятимуть аналізувати сформованість емоційної зрілості особистості, та є її структурними елементами [22] (див. рис.1.1.) [73].

Рис.1.1. Структурні елементи емоційної зрілості.

[73].

На підтвердження зазначимо, що «емоційна експресивність» є власне емоційною реакцією, яка має спадковий характер, і в залежності від умов життєдіяльності вона здатна змінюватись та відображатися як в пантоміміці, зовнішній експресивній міміці, експресивних діях так і інтонаційно істинний емоційний стан, що виникає у особистості в певних конкретних обставинах» [43].

Слід зазначити, що результати досліджень значної кількості науковців доводять, як ми вже вище зазначали, існування тісного зв'язку між емоційною експресивністю та емоційною стійкістю особистості. Емоційна стійкість багатьма вченими розглядається як якість особистості з позиції системності. Набувається вона індивідом і проявляється у нього в напружених ситуаціях (Е. Мілерян [48]). Б. Варданян емоційну стійкість визначає як «особистісну властивість, що гармонізує взаємодію усіх компонентів діяльності в емоціогенній ситуації, сприяючи успішному виконанню діяльності» [8, с.243]. Е. Мілерян під емоційною стійкістю розуміє несприйняття емоціогенних

факторів, дезгармонізують психічний стан людини, та уміння запобігати виникненню астеничних емоцій під час діяльності [48, с. 117].

К. Платонов вважав, що як інтегральна властивість, емоційна стійкість характеризує динамічні міжпроцесні взаємодії в психіці людини, пов'язаної з емоціогенним характером діяльності (К. Платонов та ін. [56; 61]. Зокрема, вчений структуруючи емоційну стійкість, виокремлює в ній емоційно-вольовий, емоційно-моторний і емоційно-сенсорний різновиди. Він визначає емоційно-вольову стійкість як ступінь вольового володіння особистістю своїми досить сильними емоціями. Емоційно-моторна стійкість виражає рівні порушень психомоторики під впливом емоцій. Емоційно-сенсорна стійкість виражається рівнем порушень сенсорних дій під впливом емоцій [56].

Незважаючи на різноманітність поглядів на сутність поняття «емоційна стійкість», більшість дослідників визначають її як властивість, і як якість особистості, що сприяє високій продуктивності напруженої діяльності.

Досліджувана психологічна властивість знаходиться десь посередині між психічними станами і рисами особистості. Проявляється це в розмитості і відносності меж між поняттями «емоційна стійкість», «емоційна нестійкість», «емоційна напруженість», «емоційно-вольова стійкість», «емоційна чутливість» тощо. Основним критерієм емоційної стійкості, на думку згаданих вище дослідників є ступінь домінування емоцій: позитивних чи негативних. Виразитися вони можуть через особливості емоційної експресії – емоційно виразних реакцій.

Ми вважаємо, що власне різні емоційні переживання зумовлюють певний рівень емоційної стійкості. Але не завжди базальні емоційні переживання в різних їх відтінках збігаються із зовнішніми експресивними реакціями людини. Тому дуже важливою є проблема відповідності експресивних критеріїв емоцій певному рівню емоційної стійкості

«Психічна саморегуляція вважається елементом усіх свідомих психічних явищ, що властиві людині, вона є чинником відповідного психічного

відображення особистістю власного суб'єктивованого світу» (Н.Апетик [6], М.Боришевський [15]).

«*Емпатія* визначається вченими як здатність розуміти світ емоційність іншої людини, емоційно відгукватись на її переживання, а також користуватися цими здібностями у процесі спілкування. Розвиток здатності до співчуття та співпереживання відбувається завдяки впливу таких механізмів як наслідування, емоційне зараження та ідентифікація» (Т.Гаврилова [23]).

Користуючись означеною термінологію інтроекспресивність слід розглядати як «мимовільні вияви емоцій в рухах, міміці, інтонації, які ще й виконують функцію полегшення, розрядки, регулювання збудження, яке викликається емоційними переживаннями. Тому, не дивлячись на те, що експресія, найперше, пов'язана з комунікаційною функцією емоцій, припускаємо доцільним тлумачити мимовільне вираження емоційності як дію, що спрямовується на внутрішню активність» [44].

Тобто, характеристиками особистісного рівня прояву емоційної експресивності є красномовність та різноманітність вираження почуттів на обличчі, в жестах, рухах, інтонації, здатність адекватно виявляти власні емоції.

Особистісний рівень емоційної саморегуляції виявляється в здатності до регулювання власних реакцій, процесів і станів відповідно до ситуації та доцільності.

1.3. Особливості розвитку емоційної сфери підлітків

Проблема розвитку емоційної сфери підлітків завжди була у центрі психологічних досліджень і залишається актуальною у прикладному плані та в умовах використання нових інформаційних технологій, які суттєво впливають наусі психічні надбання цього періоду. Кризовий і прискорений розвиток, ендокринний «шторм», загострення відчуття самотійності та дорослості, втеча від батьківської опіки викликають у них загострені емоційні переживання.

Реалізація потреби у особистісно-інтимному спілкуванні змушує усамітнюватись, надавати перевагу у віртуальному світу і реалізовувати вигадані соціальні ролі. І якщо навчання у 5-6 класах ще не суттєво впливає на становлення особистості і якість навчальної діяльності є ще достатньо високою. То, значні негативні переживання викликає незграбність і нерівномірність фізичних параметрів (хлопчики низького зросту, а дівчатка – високого). Свою фізичну недосконалість вони компенсують високими досягнення у навчанні, щоб отримати схвалення у однолітків та батьків.

Учні 7-9 класів намагаються розв'язати інше коло проблем, загострене почуття самостійності, дорослості, перша закоханість і «дорослий» зовнішній вигляд змушує досягати успіху у спілкування із старшими друзями. Вони знають більше і можуть поділитись секретами нового життя у світі дорослих.

Саме тому, ствердження у групі однолітків відбувається за різними сценаріями. Це і успішне навчання, інтимне спілкування, протиправна поведінка і демонстрація характеру з проявами негативу, жорстокості та брутальності.

Наукові підходи щодо ролі емоційної зрілості у процесі особистісного розвитку підлітка є досить суперечливими. З одного боку, сучасні підлітки надшвидко розвиваються, а вплив комп'ютерних технологій дещо гальмує розвиток емоційного інтелекту.

Зокрема, майже всі науковці у цій царині дотримуються підходу, що явища «емоційної незрілості», такі, як тривога, тривожність, несприятливо позначаються як на особистісному розвитку, так і на навчанні підлітків [8, 12, 27]. Значна частина підлітків добре вчиться і має потребу самоствердитись у групі однолітків, інша демонструє негатив до вчителів і переносить на усі предмети із шкільного переліку. Самоствердження у цьому випадку відбувається як порушення дисципліни.

Значна частина досліджень демонструє фактичний матеріал, який стверджує, що саме сформована «емоційна зрілість» позитивно впливає на адаптацію підлітків до умов навчальної діяльності та позначається на її успіхах.

Прикладні і практичні аспекти комунікації вчителів як чинник розвитку емоційної зрілості містять суперечливі моменти. Слід зазначити, що значна частина вчителів дотримується думки, щоб мотивація до навчання була високою, необхідно викликати і стимулювати емоційну сферу, переживання, стурбованість учнів стосовно її результатів різними засобами. Це і моральна похвала та покарання, і бальна оцінка, схвалення результативного досягнення з конкретних тем чи предмету. Це стимулює і дисципліну підлітків, вони старанно виконують завдання. Ми не погоджуємося з цим. Таке стимулювання веде високого рівня прояву невротизації. Хвилювання і жорстка дисципліна, моральне покарання не сприяє гармонійному психічному розвитку і збереженню психічного здоров'я.

Соціальні педагоги та вчителі із значним досвідом педагогічного спілкування стверджують, що консервативний чи жорсткий стиль взаємин із 11-15-ти річними підлітками веде до мінімальних «стимулів-рекцій» тривожних переживань і сприяє створенню сприятливих умов у навчальному середовищі. Однак, наслідки застосування такого стилю є не значними для формування особистості, а учні слабо орієнтуються у навчальному матеріалі, не засвоюють важливі вимоги щодо навчальної діяльності. Це веде до зниження рівня навчальної мотивації, позначається на самостійній пізнавальній діяльності та її спонуках. Тому, можемо зрозуміти, що будь-який навчальний освітній заклад може викликати у підлітків явища, схожі на переживання чи тривогу, особливо, якщо вони мають низький рівень знань і невпевнені у собі. Коли ж підліток адекватно оцінює себе і має опору у взаємодії з однолітками, батьками, педагогами, він відчуває себе компетентними у цій сфері і не боїться нових випробувань, що позитивно впливає на розвиток його емоційної сфери [7].

Зауважимо, що важливою особливістю підліткового віку є підвищена тривожність, яка є виявом суб'єктивного неблагополуччя особливо для тринадцятирічних. Пригадаємо, що важливим новоутворенням цього періоду є активне становлення самосвідомості. Як результат – розширюється спілкування, взаємини підлітка, що ускладнилися із суспільством, дорослими та

однолітками [35, с.21]. Часто виникають загострені побоювання і переживання щодо високого чи низького рівня домагань, неадекватної самооцінки, задоволення основних потреб підлітків. Такі потреби є наслідком успішності у суб'єкт-суб'єктних міжособистісних взаєминах та якістю виконання навчальних задач діяльності, тісно пов'язані і переважно визначаються успішністю взаємодії.

Погоджуємося з тезою, що для підлітків школа та рідний дім, неформальне спілкування з іншими є найважливішими інститутами соціалізації. Становлення даної вікової категорії тісно вплетене у шкільне середовище та освітній простір навчального закладу.

Слід зауважити, що для підлітків існує проблема перенавантаження і перенасиченості великим обсягом інформації, яку пропонують шкільні предмети та програми. Це також викликає занепокоєння та хвилювання за можливість виконання завдань якісно і вчасно. Коли переповнює втомленість, це провокує невдачі, Досвід постійних невдач веде до нарощування страхів, невпевненості та афективної нестабільності. Схема «невдачі-страх» підсилюється завантаженістю навчальною інформацією і низькими балами, що в свою чергу спричиняє гальмування емоційного розвитку особистості підлітка, а відтак, і його емоційної зрілості. Значна частина публікацій демонструє, що, традиційна організація викладання та навчання учнів дуже слабо враховує вплив навантаження на психічний розвиток школярів та їх емоційний розвиток, зокрема. Це позначається на працездатності учнів-підлітків, понижує позитивну мотивацію і деструктивно впливає на когнітивні процеси мислення, уяву, інтелект, мовлення.

Ми не можемо стверджувати, що перезавантаженість є першопричиною, яка гальмує розвиток емоційної сфери підлітків. Проте, вона підсилює несприятливі умови із взаємодією низки чинників для виникнення емоційних порушень. Це супроводжується частими конфліктами та проявів девіантної поведінки, «школофобії» (боязнь школи, знущань, образ, булінг).

Отже, перенасиченість учбовим матеріалом, інформацією, завищені вимоги до підлітка посилюють тривожні прояви і значно знижують ефективність учбового процесу. А психічна неврівноваженість, підвищена стурбованість забирають енергію і заважають формуванню особистісних здатностей та здібностей підлітків. Навіть у стані непатологічної тривожності пам'ять і увага послабляються, а спосіб переробки інформації стає ригідною і нерелексивною. Функціональна тривожність може деформувати особистість, ускладнити комунікацію та інтеракцію.

Процес навчання позитивно відображається на творенні підлітком себе як «особистості». Коли дорослі готують дитину адекватно переживати негативні аспекти життя, навчання, чим раніше формують психологічну готовність долати емоційні «збурення», тим швидше зростає впевненість і відповідальність щодо засвоєння нової соціальної ролі «дорослий» та її зовнішніх та внутрішніх атрибутів.

Недостатній досвід соціальних контактів, атрофована інформація із групи однолітків щодо усіх аспектів життя дорослих породжує у підлітка домінування негативних емоцій - страху, очікування неспіху і невдач, невпевненість. Це блокує самостійність, творчу активність, моральну відповідальність за свої вчинки, здатність адекватно програмувати власну поведінку, дії, що в свою чергу негативно впливає на особистісний розвиток, а відтак й на становлення емоційної зрілості у підлітковому віці.

Розділ 2. Емпіричне дослідження особливостей становлення емоційної зрілості у підлітковому віці

2.1. Методи емпіричного дослідження

Головна мета нашого дослідження полягала у визначенні особливостей становлення емоційної зрілості в підлітковому віці. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань бакалаврського дослідження:

1. Зібрати та адаптувати методики, які відповідали б меті дослідження і дозволяли б дослідити цікаві для нашого дослідження моменти.
2. Безпосередньо реалізувати емпіричне дослідження.
3. Опрацювати отримані дані, які будуть отримані в результаті емпіричного дослідження, і проінтерпретувати їх.

Згідно з поставленими завданнями, вивчення становлення емоційної зрілості в підлітковому віці передбачало реалізацію трьох етапів: підготовчого, етапу проведення дослідження і етапу опрацювання та інтерпретації даних, які ми отримали.

На підготовчому етапі нами заплановано змістовну сторону дослідження, визначення репрезентативної вибірки, підбір, адаптація та апробація методичного інструментарію.

Ціль та завдання нашого дослідження вимагали і відповідного складу вибірки, яка була репрезентативною по відношенню до віку та статі досліджуваних. Її склали 82 досліджуваних підлітки.

Основним методом дослідження був тестовий метод. Конкретні методики ми вибирали відповідно до наступного:

- а) вивчення рівня сформованості емоційної зрілості в підлітковому віці;
- б) дослідження особистісних та емоційних особливостей, що пов'язані, відповідно, з емоційною зрілістю. Відтак нами було підібрано психодіагностичні методики, які потенційно призначені для вивчення окреслених параметрів емоційної зрілості.

Наступний етап дослідження - це безпосередньо реалізація запланованих дій та проведення емпіричного дослідження. Діагностична процедура проводилась в школах міста Львова.

В ході третього етапу нами проведено теоретичний і математичний аналізи та систематизацію отриманих в емпіричному дослідженні даних. Також проінтерпретовано результати дослідження.

Обираючи методи дослідження, ми орієнтувались на те, що вони мають відповідати таким вимогам:

- легкість у реалізації та обробці результатів;
- доступність у якісному та кількісному порівнянні отриманих результатів;
- неможливість впливу дослідника на результат.

Аналіз наукових досліджень показав, що на даний час в літературі немає великої кількості спеціальних методів, що дозволили б вивчити емоційну зрілість. Однак, багато авторів на теоретичному рівні за гіпотетично обраними показниками характеризували її особливості.

Це дало можливість відзначити, що для дослідження особливостей емоційної зрілості підлітків можна використовувати окремі дані відомих методик, таких як «Багатофакторний особистісний опитувальник» Р.Б. Кеттела (фактор С – емоційна нестійкість-емоційна стійкість; фактор F – стриманість - експресивність; фактор G – підпорядкованість почуттям – висока нормативність поведінки; фактор Q₃ – низький самоконтроль – високий самоконтроль), «Оригінальний психодіагностичний тест-опитувальник показників психологічної проникливості» О.П.Саннікової, О.А.Кисельової (насамперед, показники «ПЗ» – психологічна зіркість, «СР» – спрямованість особистості на розуміння іншої людини, «ПІ» – прихильність до психологічної інтерпретації)» [26] та ін.

Для діагностики емоційної зрілості, безумовно, найбільш вдалою, на наш погляд, є методика «Діагностика емоційної зрілості особистості» (О. Чебикін) [56]. «В методиці є 42 питання, поділені вони за трьома основними шкалами (дод. А). Кожна шкала ділиться іще на дві. Це дозволяє діагностувати

емоційну зрілість за наступними показниками: експресивність (Ек) – як відображаються емоції на обличчі, трансформація в діях (ІЕк), можливість передавати власний настрій оточенню (ЕЕк); саморегуляція (С) - здатність керувати власними емоціями, стримувати на даний час небажані та викликати бажані емоції, при цьому регулюючи і свою поведінку (ІС) і поведінку других людей (ЕС); емпатія (Ем) - готовність зрозуміти емоційність оточуючих людей (ІЕм), і адекватно використовувати своє вміння у взаємодії з іншими людьми (ЕЕм). Окрім того, в опитувальнику є додаткова шкала, яка спрямована на вивчення відвертості відповідей. Всі пункти методики мають рівноцінну діагностичну цінність стосовно визначення критеріїв емоційної зрілості людини, тому дослідження відповіді здійснюється за дихотомічною шкалою, відповідно до ключа опитувальника. Інтегративний показник емоційної зрілості встановлюється як сума балів основних трьох шкал: максимальною оцінка кожної підшкали може бути в 6 балів, шкал – 12 балів, інтегрального параметра (ЕЗ) – 36 балів. За твердженням автора, методика має достатньо високу валідність і надійність» [64].

Результати проведеного аналізу досліджень засвідчують, що українськомовний варіант питальника «Діагностика емоційної зрілості» Чебикіна О. є складений у відповідності до вимог стосовно валідності та надійності [44].

Кінцевим етапом роботи з методикою було вивчення меж рівнів виразності тих, кого досліджували у відповідності до показників у різновікових групах. На даному етапі було досліджено 80 осіб віком від 11-15 років. Дані, які отримали дали можливість визначити середньовибіркові величини і закономірні похибки для 2 вікових груп і обмежити межі середнього рівня в них. Надалі статистичні межі середнього рівня заокруглювались до цілих, що і дозволяло визначати умовні межі високого, середнього та низького рівнів виразності показників, зручних для тлумачення індивідуальних показників.

У науковій літературі відзначається «існування зв'язку особливостей емоційного реагування та особистісних характеристик суб'єкта. На основі цієї

інформації для нас стало можливим розглянути емоційну зрілість в контексті особистісних рис, вивчити комплекс властивостей, які заважають або ж сприяють її становленню. З цією метою було використано групу методик, які дозволяли вивчити емоційні та особистісні властивості досліджуваних. А саме, це – «Особистісний питальник» Г.Айзенка [9]; «Розміщення себе на шкалі» Т. Дембо, «Фрайбургський особистісний питальник» (FPI) форма «В» [32].

«Особистісний питальник» Г.Айзенка призначений для вичення екстраінтроверсії і нейротизму (дод А.3.). Шкала нейротизму (показник „Н”) діагностує напруженість, наявність надчуттєвих реакцій, невдоволення собою та навколишнім світом, тривожність, або ж навпаки – заспокоєність, емоційну стабільність, невимушеність у спілкуванні, безтурботність. Шкала екстраінтроверсії (Е) діагностує зверненість активності особистості на зовнішнє соціальне оточення (проявляється у активності, товариськості, впевненості та імпульсивності, оптимістичності) або ж на внутрішній світ особистості (проявляється вдумливості, нетовариськості, спокійній взаємодії з оточуючим). Окрім цього методика має шкалу „соціальної привабливості відповідей”, згідно з якою відбувається відкидання невідвертих відповідей» [4].

Опрацювання результатів проводиться через співставлення відповідей з ключем питальника. Максимального значення за першими двома шкалами має 24 бали, мінімального – 0 балів. Високому рівню виразності показників відповідають оцінки 16–24 балів, середньому - 9-15 балів, низькому – 0-8 балів.

Наступна методика ««Розміщення себе на шкалі» розрахована на вивчення самооцінки через спеціально розроблений стимульний матеріал (дод А.4.). Він містить з 4 шкали – „розум”, „здоров’я”, „щастя”, „характер”, на кожній них досліджуваному пропонується зазначити своє місце. Тобто, це дає можливість визначити самооцінку досліджуваних за рядом параметрів. Для цього вся довжина кожної шкали (100 мм) вважається 100 % і обчислюється відстань від початку шкали до позначки. Середній показник результатів за всіма шкалами вважається показником особистісної самооцінки (СО)» [17].

Методика «Фрайбургський особистісний питувальник» (FPI) форма «В», орієнтований на вивчення основних властивостей особистості, які необхідні для регулювання поведінки і соціальної адаптації. Питальник містить 114 питань, поділених на 12 шкал [34]. Дев'ять шкал розрахована на визначення щирості досліджуваних. Шкали питальника з першої по дев'яту - основні або базові, з десятої по дванадцяту - похідні. Перша шкала (F1) - невротичність - показує рівень невротизації людини. Друга шкала (F2) - спонтанну агресію - дозволяють з'ясувати і оцінити рівень психопатизації, що може створювати передумови для імпульсивності поведінки. Третя шкала (F3) - депресивність - дає змогу вивчити ознаки, властиві патопсихологічному депресивному синдрому, високі оцінки за шкалою свідчать про наявність цих ознак у поведінці, емоційному стані, по відношенню до себе та соціального середовища. Четверта шкала (F4) - дратівливість - досліджує емоційну нестійкість або стійкість, схильність до афективного реагування. П'ята шкала (F5) - товарицькість - відповідає тому, як потенційні можливості, так і реальні вияви соціальної активності, наявність потреби у спілкуванні. Шоста шкала (F6) - врівноваженість - досліджує стійкість, здатність протистояти стресам, що ґрунтується на впевненості та оптимізмі. Сьома шкала (F7) - реактивна агресія - свідчить про рівень агресивного ставлення до соціального оточення, прагнення до домінування. Восьма шкала (F8) - сором'язливість - характеризує схильність до стресового реагування, наявність тривожності, невпевненості і відповідно труднощі у соціальних контактах. Дев'ять шкала (F9) - відвертість - відображає ставлення до соціального оточення та рівень самокритичності, прагнення до довірчої відвертої взаємодії з оточуючими людьми. Дана шкала дає можливість оцінити відвертість досліджуваного при роботі з питальником. Десята шкала (F10) - екстраверсія-інтроверсія - визначає рівень екстравертованості або інтровертованості. Одинадцята шкала (F11) - емоційна лабільність - вивчає нестабільність емоційного стану, що проявляється у нестабільному настрої, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції, або ж, навпаки, високій стабільності емоційного стану, вмінні

володіти собою. Дванадцята шкала (F12) – маскулізм-фемінізм – діагностує тип (жіночий або чоловічий)» [24].

Процес опрацювання результатів вимагає обробки первинних оцінок, які ми отримали при співставленні з ключем питальника, у стандартні бали. Далі тлумачаться як низькі оцінки, які є в діапазоні від 1 до 3 стандартних балів, так і середні - від 4 до 6 стандартних балів, так і високі – оцінки від 7 до 9 стандартних балів.

Отже, реалізація процесу дослідження дозволила нам цілісно дослідити психологічні особливості формування емоційної зрілості особистості у підлітків.

2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей становлення емоційної зрілості у підлітків

Аналіз інформації стосовно динаміки показників, які характеризують основні елементи емоційної зрілості, дозволяє визначити основні напрямки в їх становленні. Отже, в період з 11 до 15 років відбувається деяке коливання показників емоційної зрілості, але всі вони загалом є в межах 6-7,5 балів (рис.2.1.).

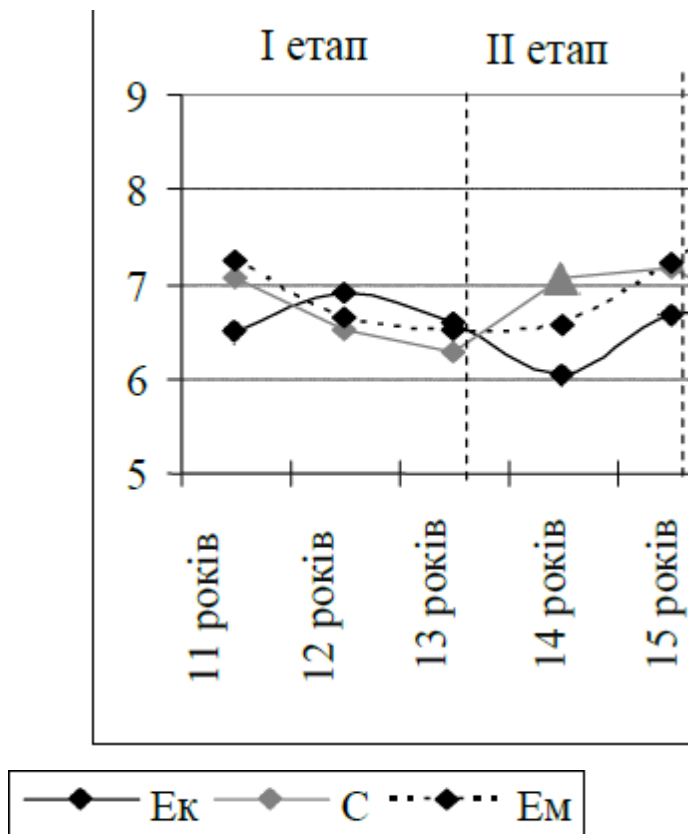

Рис.2.1. Коливання показників емоційної зрілості у підлітків

Як видно з рисунка, прослідковується тенденція до ослаблення саморегуляції та емпатійності і підвищення емоційної експресії. Як було зазначено, зростання рівня емоційної експресивності у підлітків пов'язане з підвищенням активності, яка спрямована на соціальне оточення, що спостерігається не лише у взаємодії емоційної експресивності з міжособистісними рівнями проявів інших компонентів, але і у суттєвому взаємозв'язку з її екстравертованістю особистості. Наприкінці підліткового періоду помічається зниження рівня емоційної експресивності, стабілізуються всі три компоненти та прослідковується однакова їх участь у адекватному емоційному реагуванні. Саме тому визначений віковий період, що відповідає ранньому підлітковому віку, можна назвати періодом експресивної організації емоційної зрілості.

Для уточнення інформації про особливості вияву емоційної зрілості у підлітковому періоді порівнювались групи підлітків 11-13 років, які отримали низькі і високі оцінки за інтегративним параметром емоційної зрілості (табл. 2.1).

Табл. 2.1. Характеристика особистості підлітків 11-13 років з високим та низьким рівнем емоційної зрілості

Рівень емоційної зрілості	Ек	С	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ	F5	F6	F10	Е
Низький	4,1	4,1	3,5	2,7	1,5	1,6	2,9	2,0	1,5	12,1	3,4	5,7	4,5	10,7
Високій	8,9	8,2	9,4	4,8	3,7	3,7	4,8	4,6	4,4	26,2	4,5	7,6	6,2	16,1
t	7,13**	4,81**	6,84**	5,96**	3,51**	3,21**	4,84**	5,81**	6,42**	6,11**	2,04*	2,71**	2,52*	2,42*

Як бачимо, підлітки 10-14 років з високою емоційною зрілістю відзначаються суттєвішою, ніж їхні ровесники, сформованістю емоційної саморегуляції, емоційної експресивності та емпатії. Окрім цього, у них наявне значне перевищення рівня товарищкості (F5), врівноваженості (F6) та екстравертованості (F10, E).

Наведені результати свідчать про те, що уже на момент експресивної організації емоційної зрілості (у 10-14 років) наявні індивідуальні варіації від низького до високого рівнів становлення емоційної зрілості, що розрізняються за відповідним рівнем врівноваженості, товарищкості і екстраверсії.

У віці 14-15 років спостерігається тенденція до зменшення експресивної регуляції емоційної реакції, разом з тим зазначається вагомий зріст рівня емоційної саморегуляції. Вираженість емпатії на даному етапі також набуває тенденції до збільшення. Можливо, що така ситуація становлення емоційної зрілості може бути індикатором успішності перебігу психічного становлення старшого підлітка, свідчить про формування у нього соціальної свідомості, бажання до самовдосконалення і самовиховання. Слід наголосити, що разом зі зростанням здатності саморегуляції у старших підлітків прослідковується зниження негативних емоційних виражень - невротичності, депресивності, емоційної лабільності, що теж є свідченням благополучного розвитку особистості підлітків.

Загалом можна говорити про те, що на даному етапі відбувається деяке послаблення значущості експресивної регуляції поведінки, що характеризує неусвідомлюваний (інтуїтивний) рівень організації адекватного емоційного реагування та збільшення значущості свідомої регуляції і власних емоцій і поведінки оточуючих людей.

Що стосується підлітків, що мають достатньо високий або низький рівні вираженості інтегративного параметру «ЕЗ», то у них також, як і у молодших підлітків, визначена достатньо суттєве диференціювання за всіма показниками емоційної зрілості (табл. 2.2).

З результатів, наведених у таблиці, видно, що у найвищій мірі визначені за рівнем виразності параметру «ЕЗ» групи розрізняються за виразністю показника, що характеризує рівень сформованості емпатії (Ем), та ознак міжособистісного рівня прояву емоційної саморегуляції (ЕС) та емпатії (ЕЕм).

Таблиця 2.2. Показники, які характеризують емоційну зрілість і особливості особистості підлітків 14-15 років

Рівень емоційної зрілості	Ек	С	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ	F5	F10	СО	Е
Низький	3,2	4,6	3,7	2,3	1,1	2,2	2,3	2,1	1,4	12,0	3,4	5,2	56,1	11,5
Високий	8,4	9,2	9,6	4,1	4,2	3,8	5,3	4,6	4,7	27,2	6,2	6,6	71,4	19,1
t	6,86**	6,93**	7,11**	4,82**	6,34**	4,63**	5,95**	5,82**	6,46**	6,23**	4,31**	2,82**	3,35**	3,91**

Окрім того, відмінність між групами підлітків 14-15 років з високим та низьким рівнем емоційної зрілості виявлена за показниками, які характеризують товариськість (F5), самооцінку (СО) та екстраверсію (F10, Е), що свідчить про те, що у підлітків з високою емоційною зрілістю є вищий рівень комунікативності, яка є спрямована на соціальні стосунки та впевненість у собі, ніж у однолітків з нижчим рівнем емоційної зрілості.

Відтак, визначення пріоритетів у становленні основних елементів емоційної зрілості особистості з урахуванням отриманої раніше інформації дозволяє умовно виокремити 2 етапи у становленні досліджуваного феномена:

I - етап експресивної організації емоційної зрілості (11-13 років);

II - етап удосконалення саморегуляції (14-15 років);

Ми спробували створити обґрунтовану типологію індивідуалізованих варіантів становлення емоційної зрілості особистості підлітків.

Орієнтуючись на результати теоретичного аналізу праць, в яких деталізується індивідуальна специфіка емоційного реагування, ми зробили припущення про те, що його адекватність може бути досягнута різноманітними способами. Становлення будь-якого типу емоційної зрілості може обумовлюватись різним співвідношенням груп факторів:

1) перевагою однієї з емоційних властивостей (емоційної стійкості, емоційної збудливості (імпульсивності), емоційної чутливості та ін.);

2) характеру соціального оточення, що є зразком емоційного реагування, заперечує або схвалює окремі емоційні реакції людини.

При визначенні типів емоційної зрілості за основу нами було прийнято суто прагматичний підхід. Можливість співвідношення таких компонентів дозволяла визначати 7 типів емоційної зрілості (див. рис.2.2.).

Перший тип відзначається домінуванням емоційної експресивності в організації адекватності емоційного реагування. Дані психологічних досліджень дозволяють припустити, що, як правило, у неврівноважених людей з високим рівнем емоційної збудливості, імпульсивності становлення емоційної експресивності компенсуватиме недостатню вираженість інших компонентів.

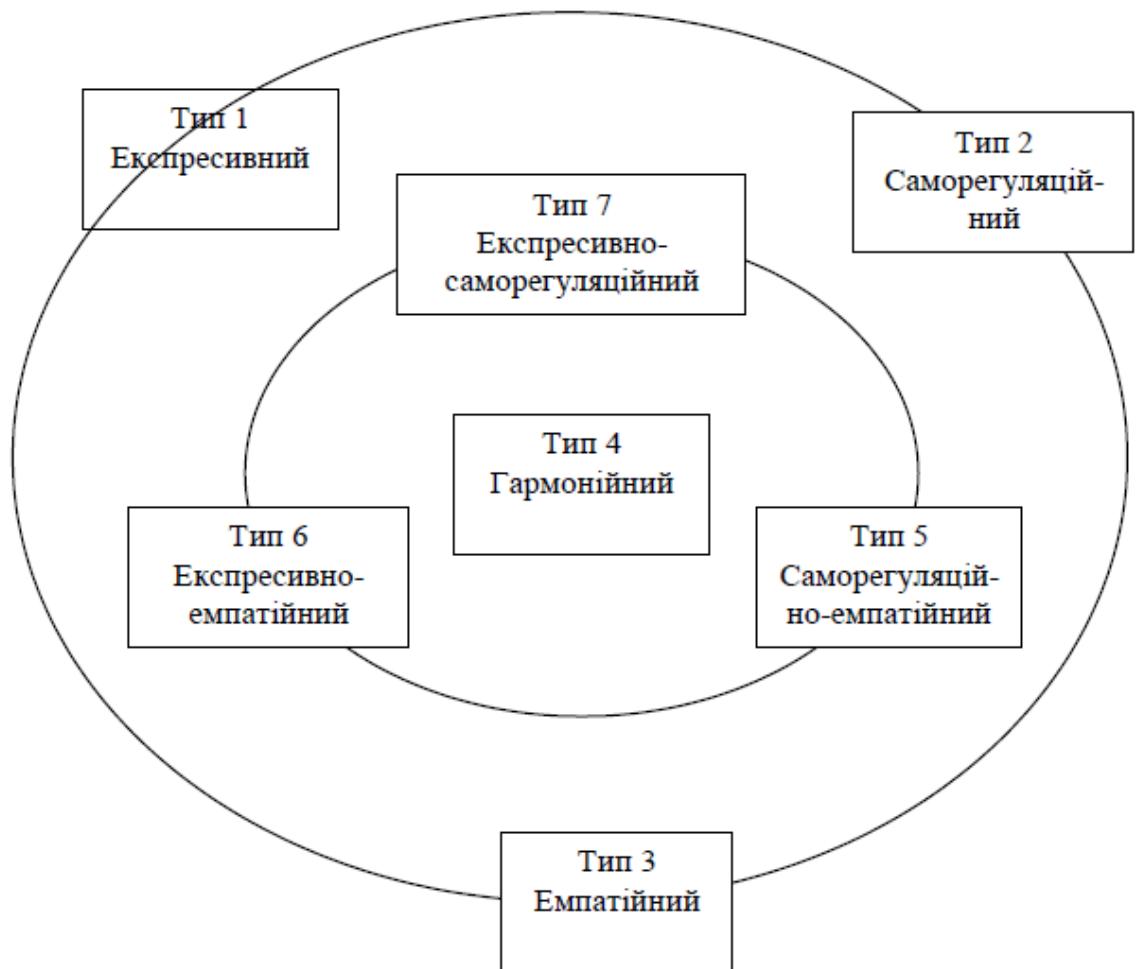

Рис. 2.2. **Модель основних типів емоційної зрілості особистості підлітка**

Другий тип характеризується більш вираженою емоційною саморегуляцією, яка переважає у людей неврівноважених та емоційно стабільних.

Третій тип характеризується переважанням емпатії у становленні емоційної зрілості, тобто більшою мірою може формуватися у осіб з високою емоційною чутливістю та сензитивністю [32].

Інша група факторів найперше впливає на рівень становлення емоційної зрілості загалом. Однак, слід зазначити, що формування того чи іншого типу відбуватиметься при взаємодії із прикладами емоційного реагування осіб з

близького соціального оточення, кожна з яких теж має індивідуалізовану емоційну зрілість.

Решта типів є варіантами становлення емоційної зрілості, в яких відображається або ж гармонійний вияв кількох компонентів та їх переважання над третім (п'ятим...), або однакова виразність всіх компонентів, незважаючи на рівень становлення.

Підсумовуючи вище викладене зазначимо, що усі досліджувані нами підлітки були поділені на групи, що відповідали кожному з визначених типів емоційної зрілості. Серед досліджених підлітків перший тип визначений у 18,77% всіх досліджуваних, другий - у 23%, третій – у 30,3 %, четвертий – у 3,4 %, п'ятий – у 11 %, шостий - у 7,26%, сьомий – у 4%. Наведені показники доводять, що типи з превалюванням одного з компонентів емоційної зрілості у вибірці зустрічаються суттєво частіше, чим змішані.

Результати емпіричного дослідження вказують на те, що найбільш розповсюдженим є саме емпатійний тип. Майже унікальним є експресивно-саморегуляційний і гармонійний тип. Перший базується на чисто емпіричній гіпотезі про гіпотетичність існування у окремих індивідів однакової інтенсивності протилежних за змістом емоційних властивостей, а інший говорить про відсутність в членів цієї групи переважання однієї з емоційних властивостей над іншими.

Аналізуючи визначені типології груп, слід зазначити, що в перших трьох спостерігається істотне превалювання провідного показника над іншими (рис. 2.3.).

Як бачимо на рисунку, при досить високих оцінках показника „Ек” в експресивній групі визначені помірні значення показників „С” та „Ем”. Така сама картина спостерігається в саморегуляційній та емпатійній групах.

Щодо змішаних типів, слід звернути увагу, що середні значення всіх показників в таких групах є нижчим ніж в попередніх. Виняток складає лише експресивно-емпатійна група, де оцінки показників „Ек” та „Ем” знаходяться на границі середнього та високого рівнів.

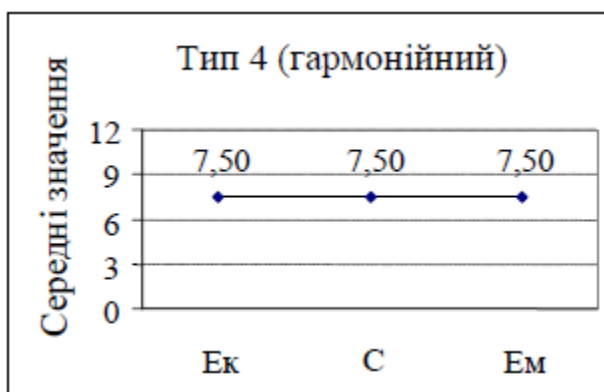
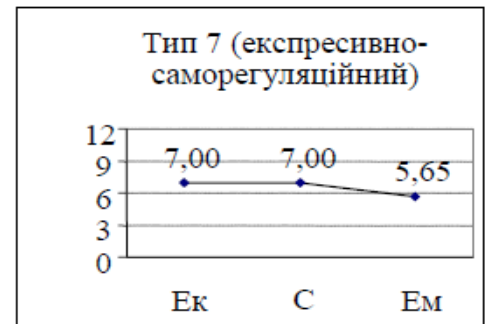
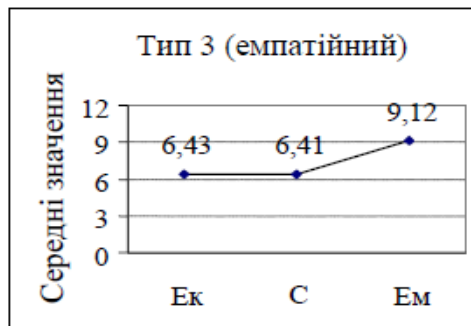
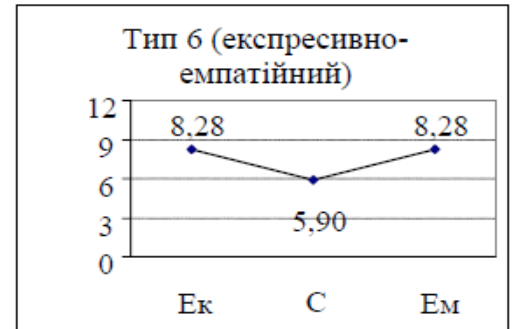
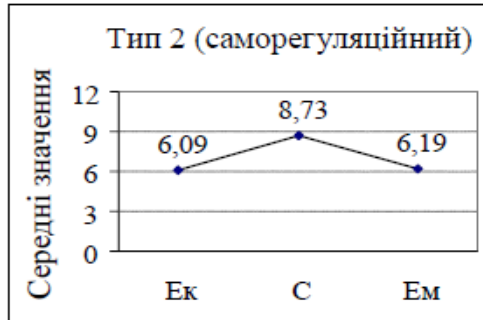
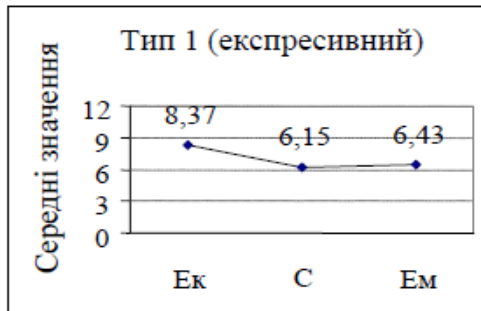

Рис. 2.3. Виразність зрілості в різних типологічних групах показників емоційної зрілості

Цікавим для нашого дослідження є значення інтегративного параметру „ЕЗ” у визначених групах, і саме він це показник ефективності будь-якого типу емоційної зрілості. Результати, отримані відповідно до цього показника, вказують на неоднаковість рівнів виразності (табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Виразність інтегративного параметру емоційної зрілості в різних типологічних групах

Середнє з-ння (\bar{x}), стандартне відхи-ння (σ)	типологічні групи						
	1	2	3	4	5	6	7
\bar{x}	20,94	21,02	21,95	22,43	20,26	22,43	19,63
σ	4,76	4,55	3,92	4,61	5,06	4,31	4,54

Отже, найвище середньостатистичне значення інтегративного параметру „ЕЗ” визначено в гармонійній (група 4: $\bar{x}=22,43$) та експресивно-емпатійній (група 6: $\bar{x}=22,43$) групах, найнижча середня оцінка отримана в експресивно-саморегуляційній групі (група 7: $\bar{x}=19,63$), в інших групах визначені оцінки, які посідають посереднє положення між цими значеннями. Статистична перевірка відмінностей у виразності параметру „ЕЗ” між різними групами довела, що суттєвої достовірності набувають тільки розбіжності між експресивно-саморегуляційною групою та емпатійною ($t=2,01$; $p<0,05$) й експресивно-емпатійною ($t=2,11$; $p<0,05$) групами.

Ці дані дають можливість стверджувати, що особи з експресивно-емпатійним та емпатійним типами емоційної зрілості досягають суттєво більш вищого рівня адекватності емоційного реагування ніж ті, які належать до експресивно- саморегуляційного типу.

Назагал, найбільш ефективним становлення емоційної зрілості помічено у осіб з експресивно-емпатійним і гармонійним типами.

Для дослідження специфічних симптомокомплексів емоційно-особистісних властивостей, що притаманні кожному з аналізованих типів емоційної зрілості для кожної групи були проаналізовані взаємозв'язки

показників, які їх характеризують, визначені у факторному і кореляційному аналізі. Отримані результати (дод. 3.) довели, що найбільш значущим у становленні емоційної зрілості підлітків експресивного типу виділено фактор „емоційної нестабільності” (табл. 2.4.).

Таблиця 2.4.

Структура показників у групі експресивного типу

Показник	Факторне навантаження	Фактор; факторна вага у %
F1	0,91	Ф1 19,78 %
H	0,82	
F11	0,69	
F3	0,59	
E	0,84	Ф2 18,78 %
F10	0,75	
F7	0,63	
F5	0,61	
F6	0,93	Ф3 13,52 %
F12	0,66	
F2	0,78	Ф4 10,88 %
F4	0,75	

Як видно з наведених даних, даний фактор формується з показників, які властиві нейротизму („H”), невротичності („F1”), депресивності („F3”), емоційній лабільності („F11”).

Другий фактор „соціальної активності”(18,78%) визначають показники, які характеризують рівень реактивної агресії („F7”), екстраверсії („E” та „F10”), та товариськості („F5”).

Наведені дані свідчать про те, що у осіб, які характеризуються експресивним типом характерними рисами є:

- емоційна нестабільність, яка виражається у тривожності, невротичності, коливаннях настрою, підвищеній збудливості, недостатній саморегуляції, роздратованості, ознаками депресивного синдрому;

- спрямованість активності назовні, що відзначається вираженою екстравертованістю особистості, потребою у спілкуванні і готовністю до її задоволення.

Аналіз факторних та кореляційних даних в саморегуляційній типологічній спільноті виявило, що найбільш вагомим є фактор „соціальної активності” (див. табл. 2. 5.).

Таблиця. 2. 5.

Структура показників у групі саморегуляційного типу

Показник	Факторне навантаження	Фактор; факторна вага у %
F10	0,84	Ф1 23,98
F5	0,73	
F12	0,72	
F7	0,68	
Е	0,64	
F6	0,57	
F8	0,81	Ф2 19,33
Н	0,74	
F3	0,72	
F1	0,61	
F4	0,71	Ф3 14,02
F11	0,64	
F2	0,62	

Фактор формується на базі показників, які характеризують товариськість („F5”), екстраверсію („F10” та „Е”), реактивну агресію („F7”), виразність маскулінних рис („F12”) і врівноваженість („F6”). Як видно із зазначених даних, склад фактору в саморегуляційній групі дещо відрізняється від подібного

в експресивній групі насамперед тим, що він містить такі властивості як маскулізм і врівноваженість.

Другий фактор – „пасивність”, в який входять показники, що характеризують рівень нейротизму („Н”), депресивності („F3”), сором’язливості („F8”) та невротичності („F1”). Як видно з даних кореляційного аналізу, показники демонструють від’ємний зв’язок з показником „С”, тому інтерпретація вказаного фактора має зворотній характер (дод З).

Ці результати звертають увагу на те, що для особистостей підлітка, що належать до саморегуляційного типу характерною є врівноваженість і висока активність. Це виражається в емоційній стабільності, екстравертованості, прагненні до домінування, товариськості, оптимістичності, впевненості у собі, захищеності від впливів стрес- факторів в звичних життєвих ситуаціях.

Факторний аналіз в групі емпатійного типу дав можливість виділити 4 фактори, 2 з яких мають суттєву вагу (табл. 2. 6.).

Таблиця 2. 6. Структура показників у групі емпатійного типу

Показник	Факторне навантаження	Фактор; факторна вага у %
1	2	3
F11	0,86	Ф1 24,11 %
F1	0,81	
H	0,77	
F3	0,72	
F8	0,61	
F4	0,51	
F10	0,76	Ф2 20,14 %
F12	0,72	
F7	0,67	
E	0,66	
F5	0,64	
CO	0,82	Ф3 8,43 %
F2	-0,52	
F9	0,82	Ф4 8,24%

Орієнтуючись на дані таблиці зазначимо, що фактор „емоційної нестабільності” притаманний в тому числі й емпатійній групі. В нього входять показники, які характеризують невротичність („F1”), депресивність („F3”), емоційну лабільність („F11”), нейротизм („H”), сором’язливість („F8”) та дратівливість („F4”). Дані кореляційного говорять про від’ємний зв’язок деяких показників („F3”, „F8”) з даними емоційної зрілості. Це дає можливість характеризувати представників емпатійної групи як людей, яким властивий нестійкий емоційний та недостатня саморегуляція, дратівливість, тобто риси, які властиві астеничному типу емоційного реагування.

До другого фактору „соціальна активність” (20,06 %) входять показники, які характеризують виразність екстра-інтроверсії („F10” та „E”), реактивної агресії („F7”), маскулізму („F12”) та товариськості („F5”). Ці результати

свідчать про те, що особам емпатійної групи, як і експресивним, властива спрямованість активності назовні, тобто соціальна активність.

Найбільш значущим у становленні емоційної зрілості людей гармонійного типу є фактор „врівноваженості” (35,98 %). Він має два позитивні моменти (табл. 2. 7.).

Як бачимо із таблиці, перший полюс формується із врахуванням показників, які характеризують саме екстраверсію („F10”), врівноваженість („F6”), товарищескість („F5”) та особистісну самооцінку („CO”).

Таблиця 2. 7. Структура показників у групі гармонійного типу

Показник	Факторне навантаження	Фактор; факторна вага у %	Факторне навантаження	Показник
F10	0,94	Ф1 35,97 %	-0,92	F2
F6	0,92			
CO	0,83			
F5	0,77			
F7	0,87	Ф2 21,55 %		
F1	0,88			
F4	0,84			
H	0,92	Ф3 18,82 %	-0,77	E
F11	0,68			

На другому є показник, який визначає рівень спонтанної агресії („F2” із факторним навантаженням -0,93). Ці дані говорять про те, що людям з гармонійним становленням усіх компонентів емоційної зрілості властиві спрямованість особистості на соціальні об’єкти, врівноваженість емоційного стану, адекватність оцінки власних можливостей не імпульсивність і місця серед інших людей.

До другого фактору „агресивність” (21,56%) входять показники, які характеризують невротичність („F1”), реактивну агресивність („F7”) та дратівливість („F4”). Варто зазначити негативний характер зв’язку цих показників з ознаками „ЕЕм”, що зазначає відсутність у представників гармонійної групи агресивних тенденцій у поведінці.

Третій фактор „емоційної нестабільності” (18,81 %) констатується як двополюсний. Перший полюс сформований показниками, які визначають

рівень емоційної лабільності („F11”) та нейротизму („Н”). Другий - показник екстраверсії („Е”). Результати кореляційного аналізу вказують на від’ємний характер зв’язку показників емоційної зрілості з цим фактором.

Це дозволяє характеризувати представників даної групи як емоційно стабільних, врівноважених і несхильних до агресивного реагування. В групі саморегуляційно-емпатійній групі факторний аналіз дозволив визначити два вагомі фактори, що описують 43,6 % дисперсії аналізованих ознак (табл. 2. 8.).

Таблиця. 2. 8. Структура показників у групі саморегуляційно-емпатійного типу

Показник	Факторне навантаження	Фактор; факторна вага у %
F3	0,91	Ф1 25,23 %
F11	0,83	
Н	0,72	
F2	0,66	
F1	0,62	
F6	0,81	Ф2 18,35 %
Е	0,68	
F10	0,67	
F5	0,65	

До першого фактору „емоційної невірноваженості” (25,24%) ми віднесли показники, які характеризують емоційну лабільність („F11”), депресивність („F3”), спонтанну агресію („F2”), нейротизм („Н”) і невротичність („F1”). Достатньо низькі середньо-групові та індивідуальні оцінки цих показників дозволяють припустити, що власне низький рівень емоційної лабільності, депресивності, імпульсивності, нейротизму характерний представникам даної групи (додаток Ж.).

До другого фактору „врівноваженість у спілкуванні” (18,36%) належать показники, які характеризують власне врівноваженість („F6”) та рівень екстравертованості („Е” та „F10”), товарицькість („F5”). Даний фактор

протилежний до першого фактора. Окрім того, показники, з яких він складається доводять стійкі позитивні зв'язки з елементами емоційної зрілості (додаток 3.). Дайний факт підтверджує гіпотезу про те, що представникам аналізованої групи властива емоційна рівноваженість та концентрація уваги на тому, що вона ґрунтується на впевненості у собі, оптимізмі, соціальній активності та володінні навичками спілкування.

Розглядаючи кореляційну та факторну структури, отримані в експресивно-емпатійній та експресивно-саморегуляційні групах, варто звернути увагу а те, що інтерпретація їх значення дещо ускладнена відсутністю суттєвих кореляцій з ознаками емоційної зрілості та вимагає додаткового аналізу середньогрупових та індивідуальних оцінок.

Перший фактор „емоційної нестабільності” (32,20 %) в експресивно-емпатійній групі формується на базі показників, які характеризують невротичність („F1”), сором'язливість („F8”), депресивність („F3”) та („F4”) – дратівливість (див. табл. 2. 9.).

Таблиця 2.9. Структура показників у групі експресивно-емпатійного типу

Показник	Факторне навантаження	Фактор; факторна вага у %	Факторне навантаження	Показник
1	2	3	4	5
F3	0,82	Ф1 32,21 %		
F1	0,78			
F8	0,79			
F4	0,72			
F5	0,82	Ф2	-0,65	Н
F10	0,76	19,06 %		
F9	0,93	Ф3		
F11	0,77	11,76 %		

Зазначені показники не показують вагомих кореляцій з показниками емоційної зрілості, але аналіз їх середніх оцінок вказує на виразність цих показників, яка в групі досить висока

Інший фактор „товариськість” (19,08 %) має знову ж таки два полюси. Перший - показниками, які характеризують рівень товариськості („F5” – 0,81) та екстраверсії („F10” – 0,77), другий - нейротизм („Н” – (-0,67)). Зміст даного фактору дає можливість припустити, що для представників даної групи характерною є висока товариськість, що виражається в спрямованості на соціальне оточення, високу потребу у соціальних зв'язках та можливості її задовільняти.

Достатньо специфічним є перший фактор „імпульсивність” (25,87%), визначений в експресивно-саморегуляційній групі (табл. 2. 10.).

Таблиця 2. 10. Структура показників у групі експресивно-саморегуляційного типу

Показник	Факторне навантаження	Фактор; факторна вага у %	Факторне навантаження	Показник
1	2	3	4	5
F2	0,86	Φ1 25,86 %	-0,72	F8
E	0,84			
H	0,64			
F11	0,75	Φ2 18,31 %		
F3	0,67			
F1	0,65			
F4	0,82	Φ3 12,94 %		
CO	0,81			

Як показують дані таблиці, фактор з двома полюсами, перший з яких формується показниками, які властиві спонтанній агресії („F2”), екстраверсії („E”) та нейротизму („H”), другий - представлений тільки показником „F8”, який має суттєве факторне навантаження (-0,72). Зміст цього фактора свідчить про те, що представникам експресивно-саморегуляційного типу властива достатня імпульсивність у поведінці, достатня емоційна напруга, тривожність,

поряд з тим, спрямованість на соціальне оточення. Другому фактору – „емоційна лабільність ” властиві показники, які характеризують власне репресивність („F3”), емоційну лабільність („F11”) і невротичність („F1”), що підкреслює наявність у представників експресивно- саморегуляційного типу схильності до зміни настрою, емоційної неврівноваженості, емоційної зрілості.

Узагальнення отриманих даних дозволяє дати коротку характеристику кожному типу емоційної зрілості особистості:

- експресивний тип властивий 18,76 % особам досліджуваного віку, властивим є домінування над іншими компонентами емоційної зрілості саме емоційної експресії. Власникам даного типу характерна підвищені збудливість та недостатність саморегуляції, скерованість активності назовні (екстравертованість, емоційна нестійкість (нестійкий настрій, потреба в спілці, прагнення до домінування).

- саморегуляційний тип помічений у 25 % досліджуваних, він вирізняється переважанням при помірному функціонуванні інших компонентів емоційної зрілості емоційної саморегуляції. Особи з таким типом характеризуються високою активністю та рівноваженістю, все це виражається в спрямованості назовні (екстравертованості), товаришкості, емоційній стабільності, оптимістичності, впевненості у собі.

- найчастіше зустрічається емпатійний тип - в 30,5 % випадків. Для нього властиве домінування емпатії та високий рівень становлення емоційної зрілості загалом. Представники цього типу характеризуються емоційною лабільністю, тривожністю, схильністю до стресового реагування, але разом з тим їм характерні товаришкості а екстравертованість.

- гармонійний тип властивий лише в 3,5 % підлітків та юнаків, що характеризуються однорівневою виразністю всіх компонентів емоційної зрілості, на фоні достатньо високої загальної адекватності емоційного реагування. Підліткам гармонійного типу властиві емоційна стабільність, рівноваженість, неагресивність, відповідність оцінки власних потенційних можливостей і свого місця зпоміж інших.

- саморегуляційно-емпатійним типом характеризуються 10% досліджуваних, яким властиве домінування емоційної саморегуляції та емпатії на фоні помірної загальної адекватності емоційного реагування. Особам, які належать до цього типу, властива емоційна врівноваженість, що базується на високій соціальній активності, оптимістичності, впевненості у собі володінні навичками спілкування.
- експресивно-емпатійний тип зустрічається у 7,25% досліджуваних, і вирізняється превалюванням емоційної експресивності і емпатії над емоційною саморегуляцією; достатньо високим рівнем становлення емоційної зрілості, спрямованістю на соціальне оточення, нестійкістю емоційного стану, товариськістю, потребою у спілкуванні.
- експресивно-саморегуляційний тип, виявлений у 5% досліджуваних. Йому властивий низький рівень становлення емоційної зрілості. В її структурі превалюють емоційна експресивність та саморегуляція. Представникам даного типу характерна достатня імппульсивність поведінки, тривожність, висока емоційна напруженість та ін.

ВИСНОВКИ

Здійснений нами аналіз наукових досліджень дозволяє констатувати, що емоційна зрілість у психологічній науці розглядається неоднозначно. Зокрема, виокремлюють три основні несуперечливі підходи щодо тлумачення феномена емоційної зрілості: як відповідність емоційних реакцій біологічно та соціально зрілої особистості, до суспільства; як відповідність емоційних реакцій дорослої людини не лише до очікувань суспільства, але і цінностей, потреб, інтересів особи; як відповідність емоційної поведінки до образів про норму для певного віку. Загалом, даний феномен визначають як інтегративну властивість особистості, яка характеризує міру розвиненості емоційності на рівні відповідності емоційного реагування до певних соціокультурних умов. Переважно емоційна зрілість відображається у емпатії, емоційній саморегуляції та емоційній експресивності.

Наукові підходи щодо ролі емоційної зрілості у процесі особистісного розвитку підлітка є досить суперечливими. Зокрема, майже всі науковці у цій царині дотримуються підходу, що явища «емоційної незрілості», такі, як тривога, тривожність, несприятливо позначаються як на особистісному розвитку, так і на навчанні підлітків.

Емпіричне дослідження емоційної зрілості досліджуваної нами вибірки підлітків уможливило встановити певні вікові особливості в її становленні, зокрема тенденцію до зростання рівня деяких властивостей зі зростанням віку віку.

Проведений аналіз ознак емоційної зрілості в підлітковому віці дав змогу означити основні два етапи її становлення: перший етап (11-13 років) властиве домінування експресивності; другий етап (14-15 років) - домінування саморегуляції.

Одержані нами результати емпіричного дослідження уможливили створення моделі емоційної зрілості особистості, яка передбачає 7 типів, а саме саморегуляційний, саморегуляційно-емпатійний, експресивно-емпатійний експресивний, гармонійний, емпатійний, та експресивно-саморегуляційний.

Найчастіше зустрічаються саморегуляційний (25%) та емпатійний (30,5%) типи. Рідко - гармонійний (3,5%) та експресивно-саморегуляційний (5%) типи.

Експресивний тип характеризується емоційною нестабільністю; для саморегуляційно-емпатійного та само регуляційного хараткрними є упевненість в собі, урівноваженість; для експресивно-саморегуляційного – тривожність, імпульсивність поведінки; для експресивно-емпатійного та емпатійного – лабільність емоційна; для гармонійного – не агресивність і емоційна стабільність. Для всіх типів емоційної зрілості характерною є спрямованість особистості підлітка на потребу у спілкуванні та соціальне оточення.

Наше дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої в роботі проблематики. Перспективним, на наш погляд, може бути дослідження шляхів та умов формування емоційної зрілості у психолого-педагогічному процесі тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. - 262 с.
2. Аболин Л.М. Соотношение психологических и психофизиологических коррелятов эмоциональной устойчивости спортсменов //Вопросы психологии. – 1974. - № 1. – С. 104-106.
3. Абульханова-Славская К.А. Жизненная стратегия: как ее строить? //Психология зрелости. Хрестоматия /Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2003. – С. 527-566.
4. Аванесов В.С. Тесты в социологическом исследовании. – М.: Наука, 1982. – 199 с.
5. Анциферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы //Психология формирования и развития личности /Под ред. Л.И. Анциферовой. – М: Наука, 1981. – С. 3-19.
6. Апетик Н.М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології. – К., 2001. –20 с.
7. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 104 с.
8. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. — М.: Смысл, 2001. — 416 с.
9. Ахмеджанов Э.Р. Психологические тесты. – М.: Лист, - 1997. – 320 с.
10. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. //Общ. ред. В.Я. Пилиповского. - М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
11. Бехтерева Н.П., Смирнов В.М. Мозговая организация эмоций человека //Вестник АМН СССР. – 1975. - №8. – С.8-12.
12. Божович Л. И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности /Под. ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Междунар. пед. Академия, 1995. – 212 с.

13. Божович Л. И. Концепция культурно-исторического развития психики и ее перспективы. — Вопросы психологии, 1977 - № 2 – С.29-39.
14. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. – М., 1996. – 472 с.
15. Боришевський М.Й. та співавт. Саморегуляція як критерій і умова соціально-релевантної взаємодії особистості з оточуючими //Матеріали Всеукраїнської конференції: Проблема й досвід художньої освіти та виховання. – Одеса, 1995. – Ч.1. – С.17.
16. Братусь Б.С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте. //Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1980. - №2. – С. 3-12.
17. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения. – М.: Педагогика, 1990. – 140 с.
18. Будницька О.А. Індивідуально-особистісні детермінанти емоційних переживань у психотравмуючій ситуації: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /К. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка . – К., 2001. – 19 с.
19. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 142 с.
20. Вилюнас В.К.Основные проблемы психологической теории эмоций //Психология эмоций: Тексты. /Под. ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. - М.: Изд-во МГУ, 1984. - С.3-28
21. Выготский Л. С. Собр. соч. в 6 т. /Гл. ред. А.В. Запорожец. - М.: Педагогика, 1984. - Т. 4. – 432 с.
22. Высотская Н.Е. Обусловленность профессионально значимых для артиста балета качеств свойствами темперамента и нервной системы //Психофизиология: Сб. науч. тр. /Под ред. Б.А. Ашмарина, Е.П. Ильина. – Л.: ЛГПИ, 1979. – С.20-31.
23. Гаврилова Т.П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста //Вопросы психологии – 1974. - №5. – С. 107-114.

24. Горбатков А.А. Позитивные и негативные эмоции: Взаимосвязь и ее зависимость от уровня субъективного развития индивида //Психол. журнал. – 2001. - № 1. – С. 61-71.
25. Дьяченко М.И., Пономаренко В.А. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости //Вопросы психологии. – 1990. - № 1. – С. 106-113.
26. Завалкевич Л.Е. Развитие психологической гибкости как фактор эффективности менеджерской деятельности // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. - №1. – С.15-29.
27. Заика Е.В., Лотоцкая М.Ю. Методики исследования эмоций в клинической психологии //Практична психологія та соціальна робота. – 2003. - №5. – С.35-53.
28. Запорожец А.В., Неверович Я.З. О генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка //Вопросы психологии. - 1974. - № 6. - С. 59-73.
29. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. – СПб.: Питер, 2001. – 464 с.
30. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
31. Исаев Д.Н. Психическое недоразвитие у детей. – Л.: Медицина, Ленингр. отделение, 1982 – 224 с
32. Кириллова М.Г., Курек Н.С. Эмоции и мотивація больных шизофренией в ситуаціях кооперації и конкуренції //Психологический журнал. – 2002. - №5. – С.80-99.
33. Кисельова О.А. Особливості психологічної проникливості у осіб з різною емоційною диспозицією: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського – К., 1999. – 19 с.
34. Колот С.О. Психологічні механізми і умови формування культури емоцій студентів вищих технічних закладів освіти: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. — Одеса, 1999. — 19с.

35. Кочнев В.И. Исследование динамических характеристик эмоциональной реактивности в связи с проблемой актерских способностей //Вопросы психологии – 1986. - №5 – с. 153-159.
36. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
37. Кузнєцов М.А. Типи емоційності і специфіка відношення до навчання у студентів //Вісник ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХДПУ, 2001. –Вип. 8. – С. 126-138.
38. Кулагина И.Ю. Возрастная психология: Развитие ребенка от рождения до семнадцати лет. – М., 1996. – 177 с.
39. Кульчицкая Е.И. Эмоциональное и интеллектуальное поведение //Практична психологія та соціальна робота. – 2003. - № 1. – С. 1-3.
40. Кульчицька О.І. Розвиток почуттів і емоцій у дітей раннього та дошкільного віку: Автореф. дис... д-ра психол. наук. – К., 1996. – 49 с.
41. Лабунская В.А. Особенности развития способности к психологической интерпретации невербального поведения //Вопросы психологии. – 1987. - №3. – с. 70-77.
42. Лебединский В.В. Нарушения психического развития детей. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 167 с.
43. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, - 1975. – 304 с.
44. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 443 с.
45. Лопухова О.Г. Влияние этнокультурных традиций на становление психологического пола личности //Вопросы психологии - №5. – 2001. – с.73-74
46. Лук А.Н. Эмоции и личность. – М.: Знание, 1982. – 175 с.
47. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології: Навчальний посібник. – К.: Перун, 1996. – 464 с.
48. Макушина О.П. Причины психологической зависимости от родителей в подростковом возрасте //Вопросы психологии. – 2002. - №5. – С.135-143.

49. Малімон Л.Я. Специфіка емоційності осіб з різним рівнем креативності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2003. — 20 с.
50. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. - СПб.: Евразия, 1999. — 432 с.
51. Маурер А. Эмоциональная зрелость как критерий готовности к обучению в школе //Диагностика и регуляция эмоциональных состояний. Ч.2. — Одесса, 1990. — С. 67-74.
52. Мельничук І.В. Генеза емоційних особливостей у дітей різного віку та статі: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Карабіна. — Харків, 2003. — 18 с.
53. Методики психодиагностики в спорте. /В.Л. Марищук, Ю.М. Блудов, В.А. Плахтиенко, Л.К. Серова. — М: Просвещение, 1984. — 191 с.
54. Мироненко Т.П. Формування громадянської зрілості в майбутніх учителів: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 /Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського — Одеса., 2001. — 20с.
55. Небылицын В.Д. Актуальные проблемы дифференциальной психофизиологии. //Вопросы психологии. - 1971 - № 6 - С. 13-27
56. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: [Монографія]. — К.: Вища шк., 2003. — 126 с.
57. Ольшанникова А.Е. Соотношение некоторых особенностей эмоциональной сферы подростка с физиологическими показателями. //Проблемы дифференциальной психофизиологии. - М., 1977, - Т. IX. — С. 128-140.
58. Ольшанникова А.Е. Эмоции и воспитание. — М.: Знание, 1983. — 83с.
59. Ольшанникова А.Е., Рабинович Л.А. Опыт исследования некоторых индивидуальных характеристик эмоциональности //Вопросы психологии - 1974. - № 3. — С. 65-73.
60. Ольшанникова А.Е., Семенов В.В., Смирнов Л.М. Оценка методик, диагностирующих эмоциональность (опыт использования статистических

- закономерностей распределения показателей) //Вопросы психологии. - 1976. - №5. – С. 103-113.
61. Оудсхоорн Д. Н. Детская и подростковая психиатрия //Психология аномального развития ребенка: Хрестоматия в 2 т. /Под редакцией В. В. Лебединского и М. К. Бардышевой. — М.: ЧеРо, Высш. шк., Изд-во МГУ, 2002. – Т.1.– С. 101-123
62. Переверзева И.А. Исследование некоторых особенностей восприятия цвета в связи с задачами изучения эмоциональности //Проблемы дифференциальной психофизиологии.– М., 1981.- Т.Х. - С. 137-146
63. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии /Под общей ред. А.А.Крылова, С.А. Маничева. – СПб.: Питер, 2000. – С. 314-323.
64. Ребер А. Большой толковый психологический словарь в 2-х т. - М: Вече, АСТ, 2000. – Т.1. – С.287; Т.2. – С. (: Т.1. - 592 с.; Т.2. – 560с.)
65. Ремшмидт Х. Психология взросления //Подросток и семья. Хрестоматия /Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. - Самара: БАХРАХ-М, 2002.- С. 232-358.
66. Садокова А.В. Влияние индивидуальных характеристик эмоционально-личностной сферы на особенности развития моральной компетентности в подростковом возрасте: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.13. /Моск. гос. пед. ин-т. – М., 2001. – 27 с.
67. Санникова О.П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. – Одесса: СМИЛ, 2003. – С. 102-108.
68. Санникова О.П. Эмоциональность и регуляция активности общения // Вопросы психологии – 1984. - №3. – С. 123-128.
69. Сухарев А. В. Этнофункциональный подход к самопознанию собственной психической жизни //Журнал прикладной психологии. - 2001. - № 5. - С. 58-68.
70. Удовенко М.В. Методы диагностики эмпатии //Практична психология та соціальна робота. – 2002. - №7. – С.55-58.
71. Фресс П. Эмоции. //Экспериментальная психология /Под ред. П. Фресса, Ж.Пиаже: Пер. с франц. - М.: Прогресс, 1975. - Вып.5. - С.111-195.

72. Хомская Е.Д. Нейропсихология эмоций: гипотезы и факты //Вопросы психологии – 2002. - №4. – С. 50-62.
73. Чебыкин А.Я. Диагностика социально-психологических особенностей эмоциональной сферы личности. //Эмоциональная регуляция учебной деятельности. - М.: АН СССР, 1988. – С. 238- 244
74. Штепа О.С. Пропріум зрілої особистості //Практична психологія та соціальна робота. – 2004. - №2. – С.26-35.
75. Щетинина А.М. Восприятие и понимание дошкольниками эмоционального состояния человека //Вопросы психологии. – 1984. - №3. – С. 61- 66.
76. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды /Под ред. В.В. Давідова, В.П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1989. – 554 с.
77. Яковлева Е.Л. Эмоциональные механизмы личностного и творческого развития //Вопросы психологии. – 1997. - №4. – С.20-27.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

„Діагностика емоційної зрілості” О.Я.Чебикіна

Інструкція

Опитувальник має 42 ствердження, призначених для вивчення особливостей Вашої емоційної сфери. Вашим завданням є дати відповідь на кожне запитання. Якщо Ви згодні зі ствердженням, дайте відповідь „Так” (+), якщо не згодні, то – „Ні” (-).

Не гайте часу на обдумування, відповідайте швидко, дайте першу, що спала Вам на думку, відповідь. Не намагайтеся створити заздалегідь приємне чи неприємне про Вас враження. Невимушено висловлюйте свою думку.

Пам’ятайте, що поганих чи хороших відповідей не існує.

Текст опитувальника

1. Чи можна сказати, що про Ваші почуття красномовно вказує Ваше обличчя?
2. Ваша стурбованість позначається на Ваших знайомих?
3. Чи переключаєтеся Ви під час спілкування з одного настрою на інший (Наприклад, з веселого на серйозний та навпаки)?
4. Чи можна стверджувати, що у процесі спілкування з людьми Ви навчилися управляти їхніми емоціями?
5. Чи часто Вам випадає бачити прояв інтересу оточуючих до Ваших дій?
6. Чи завжди Вам допомагає Ваша жестикуляція, рухи рук, коли Ви про щось розповідаєте?
7. Чи здатні Ви вдало наслідувати (пародіювати) обличчя та рухи?
8. Чи завжди Ви розумієте гумор інших?
9. Вам подобається, коли Вас критикують?
10. Чи легко Ви переймаєтесь настроєм інших?
11. Чи часто Ви відчуваєте жалість до людей?
12. Чи здатні Ви примусити себе заспокоїтися, якщо Ви сильно схвилювані?
13. Чи впливає зміна Вашого голосу на присутніх?
14. Чи можна стверджувати, що Ви маєте авторитет серед товаришів?

15. Чи приємно Вам, коли Вас хвалять?
16. Чи завжди Ви співпереживаєте з літературними героями?
17. Чи відчуваєте Ви перед початком роботи, навчання млявість або апатію?
18. Чи співпереживають з Вами ті, хто знає Вас, коли Ви того бажаєте?
19. Чи попросите Ви знизити оцінку на екзамені, якщо вважатимете, що її завищено?
20. Чи завжди Ваша посмішка та сміх захоплюють присутніх?
21. Чи здійснюєте Ви підготовку свого стану словами наказу самому собі, або вдаєтеся до інших прийомів, коли розпочинаєте відповідальну роботу?
22. Чи настають у Вас зміни биття серця, ритму, дихання, сльозовиділення тощо, коли Ви бачите гостро драматичні або позитивно вирішені ситуації?
23. Чи здатні Ви зберегти своє обличчя безстрастним, коли сильно схвильовані?
24. Чи є серед Ваших знайомих такі, хто Вам не подобається?
25. Чи підвищуєте Ви голос, коли розмовляєте з людиною, яка Вас розсердила?
26. Чи можна сказати, що Вам завжди довіряють на роботі, навчанні?
27. Чи у змозі Ви своїм поглядом привернути увагу присутніх?
28. Чи можуть присутні за Вашим обличчям визначити Ваш настрій?
29. Чи часто Ваші розповіді хвилюють, викликають інтерес у присутніх?
30. Чи скриваєте Ви свої хвилювання на роботі (навчанні)?
31. Чи вірите Ви в забобони в будь-чому (хоч би подумки)?
32. Чи змогли б Ви порозумітися жестами з людиною, яка не знає Вашої мови?
33. Чи завжди Ви говорите правду, не зважаючи на те, що Вам іноді це не вигідно?
34. Чи можете Ви стверджувати, що відчуваєте і добре розумієте настрій присутніх, коли спілкуєтесь з ними?
35. Чи виконуються швидко Ваші вказівки, побажання?
36. Чи часто люди, які оточують Вас, виявляють інтерес до того, що Ви робите?
37. Чи виникають у Вас утруднення, коли є потреба привернути до себе увагу?
38. Чи впливає Ваш зовнішній вигляд на присутніх?

39. Чи помітно для інших, коли яка-небудь подія виводить Вас із рівноваги?
40. Чи здатні Ви допомогти заспокоїтися людині, якщо в неї неприємності?
41. Коли під час спілкування Ви перевтілюєтеся, чи помітно це для присутніх?
42. Чи часто позначається Ваш настрій на інших?